

Deveta dalmatinska divizija: rođena i sagorjela u najhumanijoj bici

»... Naš narod, koji diže ustanak, daje rezerve koje će obnoviti naše redove, povećati našu snagu, koja će dati sve više od sebe u ovoj teškoj borbi do pobjede. Pogledajte, Dalmacija gori. Četnička kama počela je klati isto kao i u Srbiji, počela je i tamo klati misleći da će pokoriti narod. Dalmatinci idu u partizanske redove. Dalmatinci su već došli u proleterske brigade. Dalmatinci stupaju u udarne brigade. Dalmatinci se dižu u borbu za slobodu i sretniju budućnost svog naroda...«

Te misli je izrekao Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito 17. oktobra 1942. u Bosanskom Petrovcu, pred strojem Druge proleterske brigade, predajući joj ratnu zastavu. Bilo je to veliko priznanje čitavoj Dalmaciji, a u prvom redu njenim komunistima koji su do dolaska Vrhovnog štaba i proleterskih brigada jula 1942. godine u zapadne krajeve zemlje uspjeli da u mnogobrojne partizanske grupe, čete, odrede i bataljone okupe oko 1.500 naoružanih boraca.

Prvi susreti sa proleterima na području Prozor — Livno i dolazak Vrhovnog štaba na to područje označava završetak prve faze razvoja narodnooslobodilačke borbe u Dalmaciji. Tada je utvrđen širok plan zajedničkih akcija, koje su rezultirale širenjem i objedinjavanjem oslobođenog teritorija.

Borbeni zadaci koje je postavio Vrhovni štab ostvareni su zajedničkim snagama. Do prve zajedničke borbe dalmatinskih partizanskih odreda i proleterskih brigada došlo je prilikom oslobođenja Livna, kada je Srednjodalmatinski odred (sa svoja dva udarna bataljona)

vodio petodnevnne žestoke borbe na Vagnju, odbijajući sve pokušaje Talijana da se iz Sinja probiju u Livno i pruže pomoć napadnutom garnizonu. Ljeto i jesen 1942. vrijeme je u kome se rasplamsava do velikih razmjera narodni ustanak u Dalmaciji. Masa novih boraca sa dalmatinskih otoka, obale i iz Zagore, koja će do početka četvrte ofanzive premašiti cifru od 10.000, najprije će, po naređenju Vrhovnog štaba i druga Tita, u toku avgusta i septembra i, kasnije, u novembru i decembru 1942, popuniti prorijeđene redove svih proleterskih udarnih brigada do njihovog punog sastava. Zatim će se od dobrovoljaca sa područja Dalmacije, odnosno IV operativne zone Hrvatske formirati pet dalmatinskih brigada: 6. septembra — Prva, 3. oktobra — Druga, 17. novembra — Treća, 7. januara 1943 — Četvrta i početkom februara — Peta dalmatinska brigada. Konačno, 11. februara 1943, u jeku četvrte neprijateljske ofanzive, u Imotskom je formirana 9. dalmatinska divizija, u čiji su sastav ušle 3, 4. i 5. dalmatinska brigada.

Na dan formiranja divizija je brojala 2.119 boraca, naoružanih sa 1.582 puške, 32 puškomitraljeza, 4 mitraljeza i 2 minobacača. Sedam dana kasnije narasla je na više od 3.000 boraca. Novi borci bili su mahom bez oružja, tako da ih je sada u diviziji nenaoružanih bilo više od hiljadu. Budući da će je situacija u kojoj će se naći ubrzo poslije formiranja upućivati da vodi, uglavnom, odbrambene borbe, divizija neće imati mnogo prilike da do oružja dođe otimajući ga od neprijatelja, pa će to uticati na njenu vatrenu i ukupnu borbenu moć.

Iako je svaki treći borac bio bez oružja, po odluci Vrhovnog komandanta divizija ulazi u sastave desne napadne kolone (sa 2. proleterskom divizijom) Glavne operativne grupe i dobija zadatak da ofanzivno dejstvuje na području Imotski — Široki Brijeg i ka Neretvi.

Nakon što je poslije zauzimanja Posušja, 9. februara (4. dalmatinska i 2. proleterska brigada) i sutradan (3. dalmatinska i 4. crnogorska) Imotskog, 2. proleterska divizija brzim maršem krenula ka Neretvi, Deveta dalmatinska je zadržana da dejstvuje desno od 2. proleterske, ka Širokom Brijegu, Vrgorcu i Ljubuškom. U toj zoni njena 3. i 4. brigada uspijevaju da likvidiraju manja ustaška uporišta i da razbiju po selima ustašku miliciju, a 5. dalmatinska brigada preuzima obezbjeđivanje Livna, Imotskog i Posušja.

Od druge polovine februara, dakle ni punu sedmicu nakon što je formirana, 9. divizija prelazi u pretežno defanzivna dejstva, zatvarajući na širokom frontu pravce neprijateljskog nadiranja iz do-

line donjeg toka Neretve ka zapadu: Široki Brijeg — Imotski, Ljubuški — Drinovi — Imotski i Vrgorac — Imotski i pravce koji od Aržana i Sinja vode ka Livnu i Imotskom.

Iako je 9. dalmatinska divizija sve do prvih dana marta dejstvovala defanzivno, vršeći jači pritisak samo ka Širokom Brijegu i Ljubuškom, njen učinak u sklopu općih dejstava Glavne operativne grupe bio je vrlo značajan. Jer, na osnovu njenih dejstava, a osobito na osnovu njenog jačeg pritiska na frontu Široki Brijeg — Ljubuški, gdje je vezivala talijansku diviziju »Mesina«, ustaše i domobrane, komandant talijanskog 6. korpusa general Pjaconi, došao je do zaključka da će naše snage proboj na istoku preduzeti između Mostara i Ljubuškog. Zato general Pjaconi sa težišne tačke fronta, s Neretve, skida 2.000 crnogorskih četnika (Zetski odred i Nikšićku brigadu) i svoju grupu »Skoti« (tri bataljona, četu tenkova i jednu bateriju). S njima i s dvjema posebnim grupama hercegovačkih četnika, Pjaconi je iz Mostara krenuo prema Širokom Brijegu i Posušju. Tamo su, osobito od Posušja prema Ljubuškom, ustaško-domobranske i talijanske garnizone stalno napadale Treća, Četvrta i Peta brigada Devete dalmatinske divizije. I da bi dalmatinske brigade bacio što dalje od boksitnih rudokopa, te tako svog njemačkog kolegu generala Littersa uvjerio da je opasnost i za boksitne rudnike prošla i da Nijemci u talijanskoj okupacionoj zoni više nemaju šta da traže, Pjaconi je po cijenu stabilnosti svog fronta u dolini Neretve, veći dio četničkih i najbolje svoje jedinice poslao prema Dalmatincima sjeverozapadno od Mostara.

Tako će najmlađa divizija Glavne operativne grupe, Deveta dalmatinska — odbranom i protivnapadima koji su za većinu njenih boraca bili i prvi njihovi teži borbeni okršaji, protivnapadima koji samim tim neće biti onako grandiozni kao onaj Prve, Druge i Sedme divizije prema Vakufu — veoma olakšati položaj Glavne operativne grupe, koji i pored njene blistave pobjede sjeverno od Prozora, nije bio zavidan. Ona je i 5. marta, tj. i nakon što je odbacivanjem dviju njemačkih divizija daleko na sjever vratila dio svoje manevarske slobode, još uvijek bila u okruženju.

Povlačeći glavne talijanske i četničke snage iz Mostara i doline Neretve prema Širokom Brijegu, Imotskom i Posušju, Deveta dalmatinska divizija će dvojako olakšati položaj čitave Operativne grupe — prvo, oslabiće neprijateljeve snage u dolini Neretve, ka kojoj će ubrzo pohrliti čitava naša vojska sa ranjenicima, i drugo, »prodor« talijansko-četničkih snaga u rudonosne oblasti sjeverozapadno od Mostara — u kojima su tada oni sami, bez pomoći Nijemaca, bili

kadri da osiguraju proizvodnju boksita — ohrabriće Talijane da se suprotstave Lerovoj naredbi od 5. marta o pokretu 7. SS i 369. legionske divizije prema Mostaru i Prozoru, tako da će te jedinice tek poslije međudržavnih pregovora između dvije članice Osovine, 14. marta, moći da krenu dalje. Naš prodor prema Neretvi biće zacijelo mnogo lakši bez onolikih talijansko-četničkih snaga koje je Deveta dalmatinska divizija odvela prema Širokom Brijegu, i bez dvije najelitnije njemačke divizije (7. SS i 369) na leđima.

Zbog tih ofanzivnih dejstava talijansko-ustaško-četničkih snaga na širokom frontu odbrane divizije i zbog prodora njemačke 7. SS divizije prema Livnu, 9. divizija je, po naređenju Vrhovnog komandanta, napustila sektor Imotskog, prebacila se preko Rakitnog i došla istočno do Duvna, gdje je obezbjeđivala dio Centralne bolnice. Zatim je krenula dalje, do planine Plase, gdje je od juga i zapada osiguravala operacije glavnih snaga u dolini Rame i Neretve. Kasnije su navedene talijansko-ustaško-četničke snage sa područja Imotskog krenule ka Duvnu i preko Blidinjeg jezera i planine Čvrstice izbili na Neretvu i opet se sukobile sa brigadama 9. divizije koje su obezbjeđivale mostobran kod Jablanice sa juga i zapada.

Situacija se u to vrijeme dramatično mijenjala — iz dana u dan, iz sata u sat. Vrhovni štab je morao brzo nalaziti rješenja za razbijanje neprijateljskih planova i izvlačenje Centralne bolnice i glavnine iz okruženja. Elementi za procjenu situacije na širokom prostoru na kome su se odvijala dejstva često su se i vrlo naglo mijenjali. Neuspješnim napadom na Konjic (20. do 26. februara) i neuspjelim kontranapadom na Ivan-sedlo, položaj Glavne operativne grupe naglo se počeo pogoršavati. Najteže pitanje bilo je izvlačenje Centralne bolnice sa blizu 5.000 ranjenika i tifusara ispod udara neprijatelja. Nastupajući događaji do 7. marta uvjetovali su dramatičnu bitku za ranjenike, u kojoj se nije prezalo od najvećih teškoća i žrtava. Nekoliko dana krvarile su naše jedinice između Prozora i Donjeg Vakufa odbijajući nasrtaje okupatorsko-ustaško-četničkih koljača, čiji se nož dizao nad glavama nemoćnih boraca po ešelonima Centralne bolnice, razmještenim u selima oko Prozora.

Zbog izvanredno teške situacije u kojoj se našla Glavnina operativne grupe sa Centralnom bolnicom, u selu Gračanici (dolina Rame) održan je 28. februara sastanak Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, pa je nakon razmatranja situacije odlučeno da se izvrši protivudar prema Gornjem Vakufu i razbije najopasnija njemačko-ustaška grupacija. U sklopu ove i drugih mjera, predviđeno je da 9.

dalmatinska divizija ispita mogućnost prebacivanja dijela (od oko 700) ranjenika i bolesnika Centralne bolnice iz rejona Duvna na planine Biokovo, Kamešnicu i Dinaru.

Ovaj zadatak Štab 9. divizije dobio je od Vrhovnog štaba 2. marta. U to vrijeme jake neprijateljeve snage su u punom zamahu usmjeravale napade ka Livnu i Imotskom. Podaci o neprijatelju kojima je raspolagao štab naše divizije, i o tome poslao izvještaj Vrhovnom štabu još 26. februara (»Italijani, ustaše, i četnici sa teritorije polukružne osnovice: donji tok Neretve, Makarska, Omiš, Zadvarje, Trilj, Sinj, pripremaju ofanzivu na sektor koji drži 9. dalmatinska divizija« ...) govorili su da ne postoje mogućnosti da se dio ranjenika prebaci na Biokovo ili Dinaru. To bi bio zaista preveliki rizik, jer je neprijatelj u to vrijeme svakog časa mogao otpočeti ofanzivu s mnogo jačim snagama. Kada je štab divizije, 2. marta, dobio to naređenje, te su mogućnosti bile još manje, bolje reći nije ih uopće ni bilo: situacija i na frontu 9. divizije i uopće, postala je mnogo teža. Već narednog dana Talijani, ustaše i četnici preduzimaju ofanzivu na čitavom frontu koji su držale brigade 9. divizije. Isto tako, 3. marta 369. legionarska divizija izbija u Glamoč, a 7. SS divizija napušta blokadu Šator-planine i njene motorizovane snage (prethodnica) upućuju se preko Bosanskog Grahova ka Livnu.

Divizija je imala niz problema oko prenosa ranjenika. Prije svega, sve njene jedinice bile su se u upornim borbama vezale za front, pa se postavilo pitanje kako da se odvoje od neprijatelja, odnosno kome bi predale dijelove fronta koje su branile, a koji su bili značajni i za slobodu dejstva glavnine Glavne operativne grupe i za bezbjednost ranjeničkih ešelona. Zatim, kako bi divizija prenijela oko 400 nepokretnih i povelala još toliko manje-više teško pokretnih ranjenika i bolesnika kada je za prijenos 400 ranjenika potrebno oko 3.200 ljudi (uzevši na jedna nosila 8 nosilaca, tj. dvije smjene — što je minimalno), a divizija je tada bila spala na oko 2.200 boraca. Kako bi, uz to, mogla odbraniti ranjenike od mnogo nadmoćnijeg neprijatelja koji je nastupajući, presijecao puteve kojima se trebalo probijati s ranjenicima. Zar se moglo i jednog trenutka pretpostaviti da bi on ostavio na miru 9. diviziju s ranjenicima?

U danima oštih borbi i našeg odstupanja pod pritiskom jakih okupatorovih snaga, kada su i za oslobođeni Imotski časovi bili odbrojani, Vrhovni štab je bio donio definitivnu odluku da 9. dalmatinska divizija s dijelom Centralne bolnice ostane na desnoj strani Neretve i da se, zajedno s ranjenicima i tifusarima, probije do planine Kamešnice, Dinare i Biokova. U skladu s tom odlukom već je bilo

pristiglo nekoliko autobusa i kamiona iz Duvna u Imotski, koji je već bio spreman za evakuaciju, jer su se borbeni položaji bili približili prvim selima oko grada. Ta situacija prisilila je Štab divizije i Oblasni komitet KPH za Dalmaciju da donesu odluku koja je bila suprotna odluci Vrhovnog štaba. Razmotrivši cjelokupnu situaciju, odlučili smo da se dio Oblasnog komiteta, glavnina Oblasnog NOO za Dalmaciju s političkim i drugim kadrovima, te zbjegom iz imotskog kraja, što prije, dok je to još bilo moguće, prebaci na Biokovo. Donijeli smo odluku da se štab divizije, s 3. 4. i 5. brigadom, s dijelom članova Oblasnog NOO-a i sa svim drugim dijelovima koji se nisu uspjeli prebaciti na Biokovo, pod borbom povuče preko Posušja ka duvanjskom području, u pravcu glavnine naših snaga.

Kada je 9. divizija sa područja Imotskog, pod vrlo teškim okolnostima stigla negdje 8. ili 9. marta preko Rakitna, zaleđenih masiva Čvrsnice i Blidinjeg jezera, u selo Soviće (u dolinu rijeke Doljanke), opet je Vrhovni štab postavio zadatak štabu naše divizije da se s dijelom teških ranjenika i bolesnika Centralne bolnice pokuša probiti natrag i prebaciti do Kamešnice i Biokova. Zbog te odluke Vrhovnog štaba i općenito zbog vrlo teške situacije, sazvaó sam sastanak štaba divizije, na koji su pozvani i pojedini rukovodioci brigada, da bismo razmotrili i zajednički odlučili što treba uraditi.

Imajući u vidu težinu situacije u kojoj smo se nalazili, sudbinu nekoliko hiljada teških i lakih ranjenika, tifusara i drugih bolesnika, dakle, našu veliku odgovornost prema njima, s jedne, i težinu dobijednog zadatka — zaštita glavnine i obezbjeđenje mostobrana preko Neretve — s druge strane, odlučno sam se zalagao (pored vojno-strateških, i zbog nacionalno-političkih razloga), iako protivno odluci Vrhovnog štaba, da divizija pođe sa Centralnom bolnicom pravcem kuda se probija glavnina. Nakon temeljite analize svih varijanti i pravaca, pokazalo se kao jedino realno i moguće da se prebacimo sa čitavom divizijom i bolnicom preko Neretve i podijelimo ratnu sudbinu s našom glavinom i Vrhovnim štabom. Na osnovu ovakvog stava odlučeno je da, kao komandant divizije, lično pođem do druga Tita i podnesem mu raport, s potpunim izvještajem o našoj konačnoj odluci.

Vrhovnom komandantu bila je mnogo bolje poznata cjelokupna situacija u kojoj su se nalazile naše snage, ali je ipak tražio da ga detaljno upoznam sa situacijom na našem dijelu fronta i sa eventualnim mogućnostima da se divizija sa Centralnom bolnicom, ipak, uputi u suprotnom pravcu — prema Biokovu, Kamešnici i Dinari.

Iscrpio sam sve argumente kojima sam raspolagao da bih ga uvjerio kako mi nismo ni fizički u stanju da sa slabo naoružanom 4. i 5. brigadom zaštitimo i odbranimo Centralnu bolnicu i prebacimo se s njom na Biokovo, Kamešnicu i Dinaru. Na kraju, drug Tito se složio sa stavom i odlukom štaba naše divizije i odlučio da 9. dalmatinska i 7. banijska divizija budu zaštitnica glavnine i da prenesu ranjenike i srpovedu tifusare preko Neretve, Prenja i Boračkog jezera do Glavatičeva.

U ratu uopće, a posebno u partizanskom, nema lakih okršaja ni ugodnih momenata; teški su juriši, teško je osvajanje utvrđenih mjesta i razbijanje bunkera, ali je u tim borbama i uslovima prenos teških ranjenika posebno poglavlje.

Preko improvizovanog drvenog mosta, koji su naši inženjerci napravili uz željeznu konstrukciju porušenog željezničkog mosta na Neretvi u Jablanici, borci Devete dalmatinske divizije, pod udarcima neprijateljske avijacije, prihvatili su se ovog časnog i teškog zadatka prema svojim ranjenim drugovima.

Unatoč znatnih uspjeha naših divizija, fizičko i psihičko stanje ranjenika, bolesnika, pa i znatnog dijela boraca u tim uvjetima i trenucima bilo je kritično, a ono se iz dana u dan sve više pogoršavalo zbog natčovječanskih napora, pomanjkanja hrane, lijekova, odmora i uslijed hladnoće. Planinska naselja na tome području bila su malobrojna, popaljena i većinom napuštena, a ukoliko je nešto i bilo, to su već iscrpile jedinice koje su bile pred nama i neprijatelj.

Borci Sedme banijske i Devete dalmatinske divizije, zajedno s velikim brojem ranjenika i bolesnika — tifusara, išli su zadnji i formalno gladovali, ginuli i umirali. Visovi Prenja bili su pod snijegom i ledom pa se, uz ostale napore i teškoće, na borce okomila nepodnošljiva studen, tifus i dizenterija.

Bombardiranje i mitraljiranje neprijateljske avijacije nije prestajalo od jutra do mraka, nanosilo nam je velike gubitke i stalno povećavalo broj ranjenika. Na jednom prevoju iznad Konjica bio je jedan jedini, zaleđen, strm i uzak prolaz koga je stalno tukla neprijateljeva brdska artiljerija. Taj prolaz je zbog mraza bilo skoro nemoguće preći. Strmi teren i ponor pod njim bili su sigurna smrt za svakog koji bi se okliznuo. Prolazilo se puzeći, a pod konjske noge stavljali smo ćebad ili dijelove odjeće i umotavali ih da se ne klišu. Pa ipak, uz sve te mjere okliznulo se u nepovrat mnogo konja sa ranjenicima i našlo jezivu smrt uz strašne krikove. Bolni su i vrlo teški bili ti dani za mnoge naše borce, a pogotovo za one najmlađe,

koji su u svojoj mladalačkoj mašti žudjeli za boljim životom, a kada su odlazili od svojih kuća, nisu ni u najcrnijim mislima mogli zamisliti svu krvavu strahotu onoga što su sada doživljavali: glad, tifus, umiranje.

Čitav taj put od Jablanice do Glavatičeva posijan je bezbrojnim žrtvama: borcima, ranjenicima i bolesnicima. U takvim naporima ni mladom, zdravom i snažnom čovjeku nije bilo lako, zbog nedovoljne ishrane, slabe i tanke odjeće i često bez obuće, a pod teretom oružja i municije, izdržati i savladati sva iskušenja.

Kao rukovodilac te divizije lično sam nekoliko puta doživio da vidim kako borci Devete dalmatinske divizije, noseći na leđima ranjenike preko Prenja, umiru pod nosilima. Od napora, gladi i iscrpljenosti udarila im je krv na usta, nos i uši i padali su mrtvi spasavajući ranjenog druga. U časovima afekta dolazilo bi i do toga da su i ranjenici i borci, plačući, kleli i dan svog rođenja i život i njegove patnje. Život im je, u stvari, tek počinjao, a već su osjetili tešku gorčinu, tugu i bol. Ali, pred samu smrt, u njihovim je očima iskrla još posljednja nada i vjera u daleku pobjedu onih koji izdrže i dožive sretniji život i bolja vremena u novoj Jugoslaviji za koju se svi zajedno bore.

Naš partizanski rat bio je takav da se od svakog borca tražila hrabrost i izdržljivost, osobito u jurišima. Pa ipak mi se čini da je u tim partizanskim uvjetima bilo najteže čuvati i prenositi teške ranjenike. Svaki borac koji je na svojim leđima to okusio tražio je i želio da ide u borbe i akcije. Svaki je rađe volio poginuti nego li biti teško ranjen, jer je tu u većini slučajeva značilo težu smrt od one na bunkeru.

Nakon razduženja od ranjenika, po odluci Vrhovnog štaba u Glavatičevu, Deveta dalmatinska divizija dobila je borbeni zadatak da u sadejstvu sa jedinicama Treće udarne divizije vodi borbe protiv talijanskih okupatora i četnika na frontu oko Zimlja, Nevesinja i Gackog. Borbe su bile naporne, a njihovu težinu još su povećavala iscrpljena i popaljena sela i znatan četnički u ustaški utjecaj na većinu sela.

Uslijed svih tih teškoća, napora i žrtava, jedan dio boraca u brigadama Devete dalmatinske divizije, uglavnom u njezinoj Četvrtj brigadi, u kojoj su u većini bili borci sa područja Biokova i otoka, težio je i tražio da se vrati u Dalmaciju, što je bilo nepravilno i, u toj situaciji, nemoguće. No, i pored našeg odlučnog stava i političkog objašnjavanja, izvjestan broj boraca je u grupicama dezertirao

sa područja Nevesinja, s namjerom da se vrati u svoje partizanske odrede na Biokovu i Dinari, ali su, na žalost, većinu tih boraca na putu poklali četnici i ustaše, koji su ih sačekivali u zasjedama oko njihovih sela. Vrlo mali broj uspio je da se probije do Dalmacije. Neki su pali u ruke talijanskih okupatora i strijeljani ili otjerani u logore.

Pored velikih žrtava u neprekidnim borbama za oslobođenje Nevesinja i ostalih mjesta, tifus, dizenterija i iscrpljenost desetkovali su jedinice Deveted almatinske divizije i time smanjili njen brojni sastav i pogoršali ionako teško stanje, koje je znatno slabilo operativnu i udarnu moć brigada. Ljudi su prosto umirali na nogama ili čim sjednu, tako da smo sumnjali da je posrijedi neko trovanje ljudi od strane neprijatelja (preko saniteta se utvrdilo da to nije tačno).

Štab divizije je redovito obavještavao Vrhovni štab o stanju u Devetoj dalmatinskoj diviziji, ali obavještenja koja je on dobijao iz drugih izvora nisu uvijek bila tačna i dovoljno objektivna. Pod tim okolnostima, a polazeći prvenstveno od procjene borbene sposobnosti Devete divizije, Vrhovni štab je u drugoj polovini aprila 1943. godine donio odluku o rasformiranju Devete dalmatinske divizije čiji se štab tada nalazio u Kifinom Selu kod Nevesinja. Radi toga sam ja, kao tadašnji komandant te divizije, bio pozvan da dođem lično u Vrhovni štab koji se tada nalazio u selu Govzi i selu Jeleču, kod Foče.

U to vrijeme brigade Treće udarne i Devete dalmatinske divizije vodile su krvave borbe za Nevesinje, koje su velikim snagama napadale okupatorske i četničke jedinice, te je za vrijeme tih bitaka poginuo i komandant Treće udarne divizije Pero Četković.

Iz tih i ostalih borbi imali smo veliki broj ranjenika, koje smo smjestili u Kifinom Selu i drugim (po stajama). Pri povlačenju iz Nevesinja bombardiralo nas je talijansko vazduhoplovstvo iz Mostara i nanijelo nam velike gubitke. Bombardirali su i mitraljirali sela u kojima su bili naši ranjenici od kojih je znatan broj poginuo i izgorio u tim stajama. Neke smo uspjeli izvući iz staja, koje su gorjele, a bilo je strašno slušati krikove i zapomaganja onih koje ni na koji način nismo bili u stanju izvući, pa su izgorjeli živi u strahovitim mukama.

Vrijeme je bilo dosta hladno, planine su bile pod snijegom, a osobito Morine. Nakon gubitka Nevesinja i žestokih borbi koje su vođene oko Gackog i Fazlagića Kule, neizbježno smo morali uputiti sve ranjenike s područja Nevesinja preko Morina i Uloga u Kalinovik, gdje se tada nalazila Centralna bolnica. U pratnji jednog kurira krenuo sam dan kasnije za ranjenicima iz Kifinog Sela preko Morina

u Vrhovni štab radi rasformiranja Devete divizije. Na tom putu, preko zloglasnih Morina, izbrojao sam 29 smrznutih ranjenika Devete dalmatinske divizije, među njima i dva brata Krstulovića iz Splita. Bio sam pun bola zbog svih onih ranjenika i bolesnika koji su ostali ginući i umirući na putu od Jablanice do Glavatičeva, a osobito onih koji su nam dan prije, pred očima izgorjeli u Kifinom Selu. Ali ovih 29 smrznutih boraca, koje smo bili uputili da ne padnu u ruke četnicima, potresli su u meni svaki nerv, i ma koliko da sam se sa sobom borio, plakao sam i sebe teško optuživao što smo ih tamo poslali. Međutim, drugog izlaza nije bilo.

Ispunjen tugom i bolom, došao sam u Vrhovni štab kod druga Tita. Kao i svakom našem borcu i rukovodiocu, uvijek mi je bila radost doći kod druga Tita, ali ovoga puta za mene je to bilo iznad svega mučno i bolno, jer mi je teško pala odluka o rasformiranju divizije. Podnio sam drugu Titu raport i usmeni izvještaj i nastojao sam ga privoljeti da se Deveta dalmatinska divizija ne rasformira. Ali situacija u kojoj smo se nalazili nametnula je, na žalost, drugo rješenje. Rat je neumoljiva stvar i tako je moralo biti. Uslijed velikih gubitaka ljudstva u toku četvrte ofanzive, trebalo je rješavati pitanje popune, naročito proleterskih brigada. Zbog krajnje fizičke iscrpljenosti većine boraca Devete divizije i njene relativno male borbene sposobnosti, donesena je konačna odluka o njenom rasformiranju. Dio ljudstva sa najboljim bataljonima ostao je u Trećoj dalmatinskoj brigadi (koja je opet, na žalost, morala biti rasformirana u toku pete ofanzive), dok je drugi dio ljudstva popunio ostale brigade.

Borci i rukovodioci te naše divizije ginuli su i umirali za spas svojih ranjenih drugova i drugarica, dajući apsolutno sve što čovjek može dati od sebe za čovjeka, za bratstvo i jedinstvo naših naroda i pobjedu revolucije.

Bitka na Neretvi bila je teška za sve jedinice koje su u njoj učestvovala. Ipak, čini mi se da je, ako ne najteža, a ona je bila najtragičnija za Devetu dalmatinsku diviziju. Ona je rođena u jeku bitke. Iz svečanog stroja u Imotskom njene brigade su uskočile u teške iscrpljujuće borbe koje su čitavoj grupi divizija bile nametnute. U danonoćnim borbama s četnicima, ustašama i Talijanima njeni su bosí, neodjeveni i gladni borci časno podnijeli veliki dio tereta ofanzive. Pri tom su sve do Neretve vodili iscrpljujuće odbrambene borbe da bi zaštitili Titovu grupaciju sa zapada i juga, pa nisu bili u prilici da, poput jedinica koje su napadale, otmu od neprijatelja mnogo oružja, odjeće, hrane. Zbog udaljenosti, a i iz drugih razloga, nije im dopalo mnogo plijena iz talijanskih magacina u dolini Rame i

Neretve, a gotovo se niotkuda drugo nisu mogli snabdjeti. Zbog toga su na Neretvi pošli gladni i krajnje iscrpljeni. Dionicu daljnjeg marša, od Jablanice do Glavatičeva, proveli su pod nosilima, kroz koridor i s kolonama tifusara. Na toj dionici su očas nestale one malene rezerve hrane, tako da su danima marševali bez hrane. Glad, umor, studen i tifus uzimali su svoj danak od svih. Prema Devetoj diviziji bili su najsiroviji — praktično su je prepolovili. Deveta divizija je tako sagorjela u bici u kojoj je i rođena. No, njeni preostali borci, u novim jedinicama nastavili su da se bore s nesmanjenom vjerom i borbenim žarom. A njihova Deveta divizija će pet mjeseci kasnije, septembra 1943. godine, ponovo vaskrsnuti. Njen stroj ispuniće novi borci iz Dalmacije i pod njenom zastavom postići mnoge sjajne pobjede i svoj slavni ratni put završiti pred Trstom.